

Dr. Sulejman Mašović

ZNAČAJ I ULOGA VAKUFA U RAZVOJU ISLAMSKE DOKTRINE I DANAS

Uvod

Islam kao završna Božja objava, upućena cijelom ljudskom rodu i za sva vremena i prostore u budućnosti, sadrži smjernice za osnovne zadatke čovjeka na ovom svijetu: čistu i iskrenu vjeru u Jednog Svemogućeg Stvoritelja i etičko ponašanje, kao uvjete za trajnu sreću. Uzvišeni Kur'an a. š. redovno povezuje iman i ihsan — vjeru i dobročinstvo, do te mjere da je prava religija neodvojiva od moralnih vrednota. U tome smislu se i u šeriatu, kao praktičnom odrazu vjere, odanost Bogu očituje kroz dva oblika: ibadetu šahsije i ibadetu malije (osobni i imovinski ibadet).

Druga bitna doktrina, koju sve više ističu suvremeni islamolozi, jeste: islam svojim principima i metodama najprije nastoji mijenjati čovjeka, među ostalim i u etičko biće, da bi tako ljudi mogli činiti viši tip sretnog društva. Bez preporoda pojedinca nema dubljih promjena niti u ponašanju skupine. Otuda se i sadržaj Objave u mekanskom periodu usmjerava na mijenjanje mušrika u vjernike, da bi tako izgrađena, makar i mala, skupina mogla u medinskom periodu primati socijalne i ekonomske norme Kur'ana a. š. radi izgradnje nove zajednice na Arabijskom poluotoku.

Brojni istraživači, tumačeći poznati ajet o prvim ashabima kao najboljoj generaciji koja je ikada postojala — nemaju drugo objašnjenje za nagli — ne samo ekonomski, već i kulturni i duhovno-etički preporod već da je to bila posljedica dosljedne primjene odredaba Kur'ana u praksi, koje mi nazivamo imanski i islamski šarti. Na prostoru od Atlanskog do Tihog Ocenana za samo sto godina nastala je posve nova kultura, koja je u sebi nosila i duboki humanizam i razvoj brige za nauku, prosvjetu i socijalnu zaštitu. Najprije pojedinačno, a kasnije organizirano dobročinstvo — u kome vakuf ima posebnu ulogu — otvorilo je čovječanstvu nove vidike, pa su mnogi narodi tražili da islam čim prije dođe u njihova područja ogrezla u brutalnostima robovlasničkog i feudalnog društva.

Sklad duhovnog i materijalnog

Iako Kur'an a. š. naglašava duhovni svijet kao bitan a fizički kao njegovu emanaciju, on izričito traži od vjernika da nipošto ovaj svijet ne zaborave, jer je on preduvjet drugome. Samo ovdje na našoj planeti se očituje ko je i kakav vjernik, i ovim stiče onaj viši. Odabirajući sredinu između krajnosti, islam i u ovoj doktrini traži umjerenost, između odricanja ovozemaljskih dobara i golog uživanja materijalnih, kako se odražava kod nekih drugih vjerskih skupina. Materijalna dobra su nužna i bitna za opstanak i progres, ali samo kao sredstvo, a ne kao cilj.

U poznatoj pariškoj studiji¹⁾ ističe se da je ekonomski život sastavni dio islamske doktrine, usmjeren na stvaranje maksimalnih uvjeta svakom građaninu, uz motiviranje na rad, nauku i solidarnost. Svaka eksploatacija se mora ukidati, a nizom vjerskih materijalnih obaveza želi se ublažiti razlike među imućnim i onim sa manjim sredstvima, ali kao pravo ovih posljednjih, a ne milostinja. Zekat kao ključna prestacija izričito ima i taj zadatak.

Islam u krupnim crtama daje osnove ekonomske organizacije, odstranjujući kamate (lihvu) i druge elemente koji omogućavaju izrabljivanje.²⁾ Ograničenja privatne imovine u korist zajedničke vrlo su efikasne, naročito ako ih primjenjuje država. Imućnijima se pruža šansa da taj dar Božji, kao i sve druge posjede i sposobnosti, upotrijebe za šire interese (opšte potrebe Islamske zajednice) kao: vakuf, zekat, kurban, sadaka i dr.

Za realizaciju sretnijeg ljudskog društva islam uvodi niz etičkih normi, čija je primjena u prvom stoljeću po hidžri pokazala da društvo može biti bar bez siromašnih i onih veoma bogatih. Stoga su u pravoj islamskoj zemlji (pri dosljednoj primjeni odredaba o zekatu i sadekai fitru) nemoguće posljedice koje je kapitalizam izazvao na Zapadu.³⁾ Od svakog koji posjeduje preko svojih normalnih potreba Allah dž. š. traži da dade svojoj porodici, rodbini, susjedima i lokalnoj zajednici, kao i široj u vidu države.

Islam traži stalnu preraspodjelu dohotka i promet dobara.⁴⁾ U Kur'anu se izričito ističe: »neka to (bogastvo) ne ostane samo u krugu bogatih među vama« (59:7). Brojne pohvale su upućene onima koji daju sugrađaninu u nevolji i ulažu za opće dobro. Kad je Muhamed a. s. zatražio od ashaba doprinose za opće potrebe jedan je odgovorio: »U kući nisam ostavio ništa osim ljubavi prema Bogu i Njegovu Poslaniku.«

Vakuf — istorijska kategorija

Postoje brojni podaci o zadužbinama kao obavezi koju su ranije objavljene religije pojedinim plemenima i narodima tražile od svojih pripadnika. Dokaz su tome nebrojeni hramovi i drugi vjerski sakralni objekti širom svijeta. I u politelističkim grupacijama veličina hramova i ostalih prostora za ritual, pokope vladara i humane svrhe smatrana je odrazom veličine vjere i snage monarha.

Među Božjim poslanicima prije Muhameda a. s. isticao se vakuf-ljenjima Ibrahim a. s. (davanjem svoje imovine za trajne svrhe služenja Bogu ili pomoći Njegovim sljedbenicima na zemlji).⁵⁾ U Palestini i da-

nas postoji grad pod nazivom »Halilur-Rahman« sagrađen od njegovih zadužbina. Daleko najveći njegov hajrat je Kaba u Meki, koju je on sagradio po Božjoj odredbi.

Povjesno gledano, međutim, vakuf je kao institucija znatno širi od zadužbina u ostalim religijskim sistemima, koje su bile gotovo isključivo hramovi. Kada su pojedinci darovali željeli su žrtvu učiniti svom Gospodaru; iznimno u nekim kršćanskim grupacijama su još preko crkava davani objekti za azile ili milodare. Vakuf je u šeriatu nešto daleko šire, uklapajući se u čitav ekonomski sistem.⁶⁾

Na poznatoj VI Konferenciji Akademije za islamska istraživanja⁷⁾ dati su neki noviji pogledi na duboku povezanost islamskih normi vjerskog sa svakodnevnim životom. Dugo vremena i nakon što je islamska država preuzela direktnu brigu za zdravstveni, obrazovni i socijalni život građana, vakufi su egzistirali i razvijali se, prerastajući u čitav posebni sistem.

Prema nekim autorima islam je težio da trajno osigura moralnu obavezu vjernika prema svome sugrađaninu kao akt solidarnosti da ne bi prestala veza ljubavi i požrtvovanja, ako bi samo država gajila oblike zaštite, koji inače mogu lako postati administrativni i hladni, bez neposrednog udjela dobrovoljnog rada građana. U tom socijalnom okviru⁸⁾ težilo se primarno međusobnom pomaganju, a kada je ono zatajivalo javljala se organizirana vlast.

Vakuf u šeriatskom pravu

Budući je od početka obuhvatio posebni tretman nekretnina i pokretnina koje se daju u vakuf, morao je on naći mjesto u šerijatskom pravu. Njegova dvojna uloga: ekonomska i socijalna, uticala je donekle na priključenje tog instituta pravnim segmentima, što je omelo izrastanje posebnog vakufskog prava, iako je to on zaslužio i po svom obimu i po značenju. Ipak se u svim edicijama koje globalno govore o islamu, vakuf uvijek tretira i kao dio vjerske doktrine, ali i kao dio šeriatske jurisprudencije.⁹⁾

Al-Azhar,¹⁰⁾ te drugi islamski istraživački instituti i centri dublje su ulazili u razradu šerijatskog prava i njegovih sastavnih dijelova. Vakuf je analiziran i kao ugovorni akt, ali i kao testament i obavezno bio registriran preko šerijatskog sudije. U većim povjesnim izdanjima o šerijatskom pravu¹¹⁾ vakuf je uglavnom bio tretiran u okviru pojedinih zemalja, jer se i razvijao dosta različito. Slično je bilo i sa usvajanjem posebnih zakona ili sistema o vakufu u nekim oblastima, kao u Osmanlijskom carstvu.¹²⁾

U djelima nekih orijentalista o razvoju šerijatskog prava¹³⁾ ističe se raznovrsnost uloge vakufa, iako katkad i pogrešno, apostrofirajući, između ostalog da je on navodno služio i za osiguravanje sredstava za vođenje ratova na koje je Muhamed a. s. kao odbrambene bio primoran. S druge strane, nerazrađenost vakufskog prava uticala je i na zloupotrebe od strane mutevelija i nebrigu vakufskih uprava, jer penalni sistem nije bio razrađen i primjenjivan kao za druge dijelove šeriatskog prava.

U novije doba pojedine islamske zemlje pokušale su usavršiti ovaj dio pravnog sistema, radi zaštite preostalih vakufa i njihovog

boljeg korištenja. Neka suvremena načela¹⁴⁾ ovog prava se sada više koriste, kako bi privredni progres zahvatio i često zaostale vakufske objekte i zemljišta iza općeg progressa. I grupa islamskih teologa i pravnika koji predlažu reforme ovog segmenta prava prema suvremenim potrebama društvenog razvoja¹⁵⁾ uticala je na neposredniju državnu brigu i modernizaciju poslovanja vakufa.

Sušтина vakufa

Prema sažetku datom u islamskim enciklopedijama¹⁶⁾ vakuf je darovana imovina, zaštićena od prodaje, otuđenja ili drugih oblika razvlašćenja data u vjerske ili dobrotvorne svrhe, putem korištenja njenih plodova. Zasnivač je trebao biti punoljetan i uživati vlasništvo u cjelini. Unatoč nekih razlika među islamskim pravicima, vakufsko pravo je prihvatilo i uvakuflijevanje određenih pokretnih stvari.

Iako je od početka vakuflijevanja insistirano da se njime rukuje na najbolji mogući način i stalno izvršava ne samo volja vakifa, već i plodovi u korist namjene, od 16. vijeka nadalje osjećaju se i veće slabosti u upravljanju, napose zemljištima. Što su vakufi bili veći i bogatiji, a islamski svijet doživljavao prve slabosti zbog napuštanja Božjeg puta, njihovo je stanje bivalo kritičnije. Umjesto suvremenog kultiviranja, vakufska zemlja upravljana od mutevelija koji nisu imali niti motivacije niti nadzora, bivala je sve zapuštenija i izložena propadanju.

Pojedine islamske zemlje nastojale su sačuvati vakuf različitim državnim intervencijama, zakonima i prinudnim mjerama. Kako je posjed bio rasparcelisan i služio često manjim lokalnim ciljevima podvrnutim volji vakifa, često se nije ni moglo koristiti moderne mjere obrade. Ovo stanje uticalo je i na lošiju upravu džamijama i drugim vjerskim objektima, koji su se trebali tim vakufima uzdržavati.

Sredinom 19. vijeka vakufska je zemlja npr. obuhvatala od ukupnog zemljišnog fonda: u Alžiru oko 50%, u Tunisu 1883. godine 33%, u Iranu 1930. oko 15% i u Egiptu 1935. godine 14%. Kolonijalne sile su, videći to stanje, pokušale podvrći vakufska dobra centralizaciji i korišćenju njihovih plodova (npr. Francuska u Alžiru 1873. godine, a u Tunisu 1888. godine). U Maroku je stvorena državna uprava vakufskim dobrima 1912. godine. U Turskoj je još 1840. godine formirano ministarstvo vakufa, a nakon kemalističke, mladoturske revolucije sav je vakuf stavljen direktno pod vlast Premijera 1924. godine. U Egiptu je Muhamed Ali nacionalizirao vakufe a nakon više transformacija stvoreno je bilo ministarstvo vakufa 1913. godine. Najoštrije su bili zahvaćeni zemljišni posjedi i poslovni objekti, dok su džamije i druge vjerske ustanove bile prepuštene džematima na brigu. Iza II svjetskog rata u većini islamskih zemalja formirana su ministarstva vakufa koja su više brinula o utrošku prihoda nego unapređenju osnivanjem novih vakufa.

Organizacija vakufa

Prema pouzdanim podacima, ashabi su počeli uvakuflijevanjem još za života Muhameda a. s. a prvi je bio h. Omer, koga je Resulullah uputio kako da najbolje koristi svoju zemlju u Hajberu: da je uzapti

tako da se ne može otuđiti, prodati ni naslijediti, a prihodi su dijeljeni njegovim rođacima, siromašnim, robovima i drugim muslimanima u stanju potrebe. Slijedili su taj primjer drugi ashabi, a i sam Muhamed a. s. sa 7 voćnjaka. Među mnogim njegovim hadisima koji upućuju na davanje imovine u pobožne i dobrotvorne svrhe, šerijatski pravници često ističu onaj poznati hadis o trajnom dobročinstvu u koje spada i dobar odgoj djece u islamu, napisano naučno djelo i trajna sadaka: dobročinstvo čiji plodovi vječno teku.

Kur'an a. š., kao prvi temelj šerijatskog prava, u brojnim ajetima uspostavio je osnove i za vakuf tražeći od istinskih vjernika da žrtvuju na Božjem putu ono što najviše vole, a što će im se mnogostruko naknaditi na oba svijeta. Te su upute i praksa Muhameda a. s. poslužili za organiziranje brige u prvoj islamskoj državi u Medini, kako to opisuju Muhamed Hamidulah i drugi koji su prikazali i ekonomsku organizaciju uključivši prikupljanje zekata i drugih oblika vjerskih obveza.

Svakako da se razlikovala organizacija brige za srf-vakufe (za opće svrhe) i evladijet vakufa (čije prihode koriste potomci vakifa). Procedura prihvata i registracije vakufa utvrđena je u šeriatskom pravu, tako da se nakon sudske odluke uvakufljena imovina zauvijek izuzima iz ostale imovine vakifa i ničim se kasnije ne može preinačiti.¹⁷⁾ Vakuf se može zasnovati putem testamenta (vasijjet).

Redovno su vakufi služili u gradu gdje se nalaze za svrhe: *vjerske* (džamije, mesdžidi, medrese, knjižnice, musalle), *dobrotvorne* (imareti za dijeljenje hrane, musafirhane za smještaj, karavan-saraji za smještaj karavana i većih grupa putnika, bolnice, sirotišta i si. Dio prihoda mogao se namijeniti za neposrednu pomoć dužnicima, siromašnim i drugim osobama u nevolji) te *opće ustanove* (mostovi, bezistani-natkrivene tržnice, hanovi i sl.) *Srf vakufi* (zgrade, livade, voćnjaci, pašnjaci i dr.) služili su svojim приходima (mogli su se izdavati pod zakup i sl.) za održavanje naprijed spomenutih institucija. Porodični vakufi su u nekim područjima kao Turska bili znatno rjeđi, što je slučaj i kod nas.

Uloga vakufa

U više studija i analiza dat je opis uloge vakufa u razvoju islamske kulture, a napose ekonomije. I pored krupnih razlika u nekim područjima, — koje su razumljive i obzirom na tradicije i društveno-privrednu strukturu tadašnje Azije, Afrike i Evrope — opća je ocjena da je ustanova vakufa odigrala ogrom nu ulogu u više pravaca.

Privlačnost vakufa trajnim osiguravanjem dobrobiti zajednici i darodavcu (vakifu) djelovala je privlačno pa su iz stoljeća u stoljeće nastala utrkivanja. U početku su davali svi; kasnije je to sve više privilegija imućnih, zbog čijih krupnih darivanja manji posjednici gube motivaciju, pa namjenjuju svoje priloge u druge, trenutne svrhe svoje islamske zajednice.

Izgradnja milijuna objekata za vjerske, prosvjetne i opće društvene potrebe posljedica su uvakufljenja, ali i odraz jedne velike kulture i religiozne svijesti pojedinaca i masa, koji su često pretpostavljali gradnju džamije svom domu, kao što je učinio i Muhamed a. s. zidajući prvu džamiju u Kubi, na ulazu u Medinu, prije nego su se oni i muhadžiri i sami nastanili.

Islamski život tih stoljeća bio je ispunjen¹⁸⁾ odricanjima jer su vjernici shvatili da vjera nije riječ, već odlučnost da se na Božjem putu daruju materijalna dobra, za koje su ljudi tako privrženi. Vakifi su mislili ne samo na sebe i sevab koji ih očekuje na oba svijeta, već i na svoje sugrađane i svoju užu zajednicu, koju su željeli vidjeti bogatom ustanovama. U žizi islamske misli stalno je bilo prisutno dobročinstvo prema drugima¹⁹⁾ koje je obogatilo islamsku kulturu, za razliku od potrošačkog društva današnjice, gdje su materijalna dobra osnovna preokupacija građana radi višeg standarda i lakšeg života.

U suvremenim kretanjima islamskog svijeta, kao i nastojanjima Sveislamske svjetske lige (Rabite), Islamskog svjetskog kongresa i brojnih međunarodnih institucija, kada se želi istaći da islam osigurava uvjete za »welfare state« (državu blagostanja)²⁰⁾ ističe se vakuf kao jedan od fundamenata. I u budućem ekonomskom svjetskom poretku²¹⁾ i u traženju puteva za što humaniju civilizaciju²²⁾ vakuf služi kao svojevrsan poticaj za istinsko ispunjenje vjerske obveze prema Stvoritelju i ljudima putem odricanja materijalnih dobara za uzvišene opće ciljeve, što je svrha i modernih težnji za oživljavanjem dobrovoljnog osobnog doprinosa, jer je očito da nijedna zemlja nije toliko bogata da sama izgradi i zadovolji rastuće ljudske potrebe.

U svom ogromnom doprinosu razvoju islamske civilizacije²³⁾ islam je neke gradove, koji su danas i veliki spomenici prošlosti, izgradio putem vakufa, o čemu je nedavno UNESCO održao međunarodni kolokvij.²⁴⁾ Unatoč slabostima u upravljanju njima i nedoraslosti nasljednika da se oduže vakifima²⁵⁾ islam je i putem vakufa utemeljio oblik, metodu i sadržaj osobnog odricanja vjernika za najhumanije zadatke svog vremena: pomoć sugrađanima u materijalnoj nevolji, za vjerske, kulturne i ostale općedruštvene potrebe, čime je potvrdio svoj trajni humanizam kroz stoljeća.²⁶⁾

Revitalizacija i nova uvakufljenja

Prednja sažeta analiza ukazuju na dvije bitne činjenice obvezu potomaka da sačuvaju i unaprijede ostavljene vakufe, te da se oduže onima koji su to učinili u najkorisnije svrhe; to nas motivira da dopunimo dokumentaciju za svaki vakufski objekat i nastojimo ga oživjeti, sačuvati i unaprijediti;

— zahtjev da se velikim vakifima, kao što je bio Gazi Husrev-beg daleko više odužimo, nego što smo to učinili kroz dva naučna skupa (1932. i 1982.).

Doprinos toga genija prije 450 godina zahtijeva mnogo više izučavanja naučnih, kulturnih i vjerskih institucija, jer njegovo djelo i ideje date u vakufnamama prevazilaze vrijeme u kome je živio i svojom veličinom čine čast našoj sredini i široj društvenoj zajednici stremljenjima kojim je zasnovao i niz prosvjetnih i socijalnih ustanova prvih pod ovim našim podnebljem; postoje svi uvjeti da se u okviru IZ osnuje Fond Gazi Husrev-beg za stipendiranje; — da se prošire odredbe sadašnjeg Ustava i Statuta Islamske zajednice u SFRJ, te utvrde oblici novih mogućnosti uvakufljenja danas. Ovaj institut koji se kao doktrina i praksa potvrdio kroz proteklih 14 vijekova može se u svim prostorima i vremenima oživjeti novim formama. Rastući stan-

dard naših građana, viši obrazovni nivo i mogućnost udubljenja u široku literaturu o vakufu, daju šanse da se od nadležnih organa Islamske zajednice pokrenu inicijative da vjernici počnu davati od svoje imovine za potrebe postojećih i novih džamija, medresa i drugih vjerskih institucija. Svaka nova džamija može privući ponekog vakifa da daruje stan, zemljište ili pokretnine za njeno trajno održavanje. Svaka džamija i mesdžid trebaju imati suvremenu čitaonicu i knjižnicu, a to je najlakše ostvarivati putem uvakufljenja. Tome aktualnom, a krupnom zadatku može poslužiti veoma korisno i ovaj naš Simpozij o vakufu.

L I T E R A T U R A

1. INTRODUCTION TO ISLAM (Centre Culturel Islamique), Paris, 1957.
2. Charra, U: The ECONOMIC SYSTEM OF ISLAM, London, 1970.
3. ISLAM AND CONTEMPORARY ECONOMIC THEORIES, Cairo, 1961.
4. Hamidullah, M.: INTRODUCTION TO ISLAM, London, 1980.
5. Čerimović, M.: O VAKUFU, Sarajevo, 1935.
6. ISLAM — ITS MEANING AND MESSAGE, London, 1975.
7. Al-Azhar: THE SIXTX CONFERENCE OF THE ACADEMY OF ISLAMIC RESEARCH, Cairo, 1971.
8. Sharif, R.: ISLAMIC SOCIAL FRAMEWORK, Lahore, 1963.
9. Lammens, H.: L'ISLAM, Bejrouth, 1944.
10. Al-Azhar: AN INTRODUCTION TO ISLAMIC JURISPRUDENCE, Cairo, 1963.
11. Hudari, M.: ISLAM HUKUKU TARIHI, Istanbul, 1974.
12. Šafak, A.: ISLAM ARAZI HUKUKU, Istanbul, 1977.
13. Schacht, J.: AN INTRODUCTION TO ISLAMIC LAW, Oxford, 1964.
14. Ramadan, S.: ISLAMIC LAW, Geneve, 1970.
15. Begović, M.: O izvorima šeriatskog prava, Beograd, 1933.
16. SHORTER ENCYCLOPEDIA OF ISLAM, Leiden, 1961.
17. Džananović, I.: TESTAMENTALNO I VAKUFsko PRAVO, Sarajevo, 1978.
18. Maududi, A. A.: ISLAMIC WAY OF LIFE, Lahore, 1967.
19. Abdalati, H.: ISLAM IN FOCUS, Kuala-Lampur, 1978.
20. Khurshid, A.: STUDIES IN ISLAMIC ECONOMICS, London, 1980.
21. THE MUSLIM WORLD AND FUTURE ECONOMIC ORDER, London, 1979.
22. Čokić, A.: O VAKUFU I UPRAVI SA NJIM, Tuzla, 1929.
23. Koprulu F., Barthold, W.: ISLAM MEDENIYETI TARIHI, Ankara, 1977.
24. UNESCO: THE ISLAMIC CITY, Oxford, 1976.
25. Smailagić, N.: KLASIČNA KULTURA ISLAMA, Zagreb, 1976.
26. Boisard, M.: L'HUMANISME DE ITSLAM, Paris, 1978.

SIGNIFICANCE AND ROLE OF THE VAKUF IN THE DEVELOPMENT OF ISLAMIC DOCTRINE TODAY

The author points out the deeper significance of the vakuf in the development of Islamic doctrine, that is in the religious, social and economic thought of Islam. In the regulations of Kuran a. š. that ask for a harmony of the spiritual and material, the vakuf had a significant historical role, especially in establishing, developing and supporting numerous religious, educational and social needs. Sometimes the vakuf was the founder of new towns. The greatest Islamic religious and cultural building came into existence through vakufs. In the Sheriat Law the vakuf has a place that needs to be developed in contemporary conditions. In our country the vakuf also had significant role, and Gazi Husref-beg was a special genius who not only founded many significant buildings on the basis of which Sarajevo was developed, but was the first who with his ideas in his vakufnamas, pointed out the significant areas of education and social care for various groups of citizens. It obligates us study more deeply his personality, contribution and significance, and to preserve his vakuf, and to advance it by various means of revitalization. New vakufs should be stimulated in various ways within the Islamic Community, and separately for the purpose of founding and advancing new mosques and other religious institutions. It is necessary to found a Gazi Husref-beg Fund for scholarship for pupils and students at religious schools.